

ISMOIL GASPIRALINING JADIDCHILIK HARAKATIDA TUTGAN O‘RNI

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

3-bosqich talabasi

Haydarova Zarnigor Bahrom qizi

Annotatsiya: Ismoil G‘aspiralining jadidchilik harakatidagi o‘rni beqiyos bo‘lib, u turkiy xalqlarning ma‘rifatli, zamonaviy va milliy uyg‘onishini targ‘ib qilgan. U jadid maktablarini tashkil etib, ta‘limda yangi usullarni joriy qilgan va "Tarjimon" gazetasi orqali jamiyatni ilm-ma‘rifat sari yetaklagan. G‘aspiralining "Til, din, birlik" shiori turkiy xalqlarni birlashtirish g‘oyasini ilgari surgan. Ushbu maqola Ismoil G‘aspiralining hayoti, faoliyati va uning jadidchilik harakatiga qo‘shgan hissasini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: Ismoil G‘aspirali, jadidchilik, ma‘rifatchilik, yangi usul maktablari, Tarjimon gazetasi, til, din, birlik, turkiy xalqlar, ta‘lim islohoti, milliy uyg‘onish.

Kirish. Ismoil Gasprinskiy XX asr boshlarida nafaqat Rossiya musulmonlari, balki butun Sharqda mashhur va nomi chiqqan shaxslardan biri edi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning o‘rtasida bo‘lgan Gasprinskiy hayotlik vaqtidayoq "millat otasi" degan nom olgani bejiz emas.. Shunday bo‘lsa-da, uning hayotiga doir ayrim faktik chalkashliklar uchrab turadi Ismoil Gasprinskiyning otasi Mustafu 1810-yilda Qrimning Gaspra qishlog‘ida dunyoga kelgan. Ismoilbey o‘ziga otasining tug‘ilgan joyiga nisbat berib Gasprinskiy deb taxallus olgani ham shundan. Shu o‘rinda uning nima uchun Gasprinskiy deb taxallus olganiga biroz to‘xtalib o‘tish lozim. O‘z vaqtida uning muxlis va izdoshlarini ham shu savol bezovta qilgan edi. Ismoilbey bu savolga "Tarjimon" gazetasiga kelgan maktubga javobida aniqlik kiritib o‘tadi. Xususan, maktubda shunday deyilgan edi: "Mashhur bir boyning uyida bo‘lgan ziyofatda 'Tarjimon' gazetasi haqida ancha gaplar bo‘ldi. Shu o‘rinda muharrirning ismi Ismoil bo‘lsa ham familiyasi nima uchun Gasprinskiy ekan, degan savollar bo‘ldi. Ziyofat davomida turli javoblar aytilgan bo‘lsa hamki, bu masalaga oydinlik kiritilmadi. Javobini muharrirdan eshitishga qaror qilindi". Gasprinskiy maktubdagi savolga shunday javob beradi: "Qrimda Gaspra nomida bir qishloq bor, muharrirning otasi mana shu qishloqdan. Shuning uchun ham qrimcha Gasprali, sibircha Gaspringiy, sartcha Gaspralik, arabcha al-G‘asfriy, ruscha yo Gasprov, yo Gasprinskiy deyilsa

joiz. Masalaning javobi mana shu”. Hozirgi tadqiqotlarda ham uning ismi turlicha — Turkiya va Qrimda Gasprali, Amerika, Yevropada va xususan bizda ham Gasprinskiy nomi qo‘llanilib kelinmoqda. Gasprinskiyning bobosi Ali Gaspra qishlog‘ining ulug‘laridan bo‘lgan. Shu sababli ham Kavkaz general-gubernatori knyaz Voronsov-Dashkov bilan munosabati ancha iliq bo‘lgan. Shundan bo‘lsa kerak knyaz Voronsov Alining o‘g‘li Mustafoni o‘z himoyasiga olib Odessadagi litseyga o‘qishga joylashishiga ko‘mak beradi. Mustafoni o‘qishini tamomlagandan so‘ng knyaz Voronsov devonxonasida tarjimon bo‘lib ishlay boshlaydi. Keyinchalik uning qilgan xizmatlari inobatga olinib, unga dvoryan martabasi beriladi. Ammo u dvoryan bo‘lishiga qaramay moddiy jihatdan ancha qashshoqlashib qolgan va nochorlikdan qo‘lidagi bor yerlarning anchasi qarzlardan qutulishga ketadi. Mustafobey ikki marta uylanadi. Birinchi turmush o‘rtog‘i 1849-yili vafot etadi va shu yili u Qrimning mashhur Qaytazovlar oilasiga mansub Fatma xonimga uylanadi. Mustafoning bu oilasidan ikki o‘g‘li va to‘rt qizi dunyoga keladi. Ismoilbey oiladagi ikkinchi o‘g‘il bo‘lib, 1851-yilning 21-martida Ovchiko‘y qishlog‘ida tug‘ildi. U to‘rt yoshga to‘lganida oilasi Bog‘chasaroy shahriga ko‘chib o‘tadi va u yerda joylashib qoladi.

Yosh Ismoil ilk savodini Bog‘chasaroyda, Zinjirli madrasasida Hoji Ismoil degan muallim qo‘lida chiqaradi. Uning bu tahsili 10 yoshga to‘lguniga qadar davom etadi. Ayrim tadqiqotlarda uning tahsili madrasada 7 yil davom etganligi ta’kidlansa, ba’zilarida esa Ismoilbeyning madrasadagi tahsili juda oz bo‘lib, hatto ona tilidan ham yaxshi savod olmagan, degan fikrlar aytiladi. Lekin uning ona tilini (qrim-tatar tili) yaxshi bilmasligi mumkin emas. Har holda u 10 yoshiga qadar oilasi bag‘rida bo‘ldi va mahalla maktabi hamda madrasada tahsil oldi. Bu borada professor Yavuz Akpinar Gasprinskiyning usmonli turk ma’murlari bilan bo‘lgan munosabatlarini tahlil qilar ekan, o‘z ona tilini mukammal bilmagan inson yuqori doiralarda qanday muomala ishlarini amalga oshirishi mumkin, deydi va uning “ona tilini yaxshi bilmaydi” iborasi “klassik usmonli tili”ga tegishli ekanligini ta’kidlaydi. Ismoilbey 10 yoshga to‘lganida otasi Mustafobey o‘g‘lini Simferopoldagi harbiy maktabga beradi. Bu maktabda ikki yil tahsildan keyin u Voronej harbiy maktabiga va u yerdan Moskva harbiy bilim yurtiga o‘qishini ko‘chirtiradi. Moskva shahrida yosh Ismoil “Moskovskiye vedomosti” gazetasining bosh muharriri professor Ivan Katkov oilasida istiqomat qiladi.

I. Katkov o‘z davrining mashhur shaxslaridan biri bo‘lganligidan uning uyiga rus adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakillari tez-tez kelib turgan. Ismoilbey ham ana shunday suhbatlarning ko‘p guvohi bo‘lgan va bu suhbatlar uning

dunyoqarashi shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan edi. 1868-yili 17 yoshga to'lgan Gasprinskiy Moskvadagi o'qishini tashlaydi va Bog'chasaroyga qaytib keladi. U Bog'chasaroydagi mashhur Zinjirli madrasasida rus tili o'qituvchisi bo'lib ishlay boshladi. Ismoilbey madrasada bir yarim yil o'qituvchilik qilgan davrida shahar politsiyasi boshlig'i Shestovning shaxsiy kutubxonasidan ko'p foydalanganligi ayrim manbalarda qayd etiladi. Shestovning kutubxonasi juda boy bo'lib, ayrim ta'qiqlangan kitoblar ham saqlanar edi. Bu kitoblar va davriy matbuotni doimiy mutolaa qilgan Gasprinskiyning fikr doirasi va dunyoqarashi ancha kengaydi. Gasprinskiy biografiyasiga oid asar bitgan Ja'far Saidahmad Kirimerning yozishicha, Ismoilbey 1869-yili Yaltaning Dereko'y qishlog'idagi maktabga muallim etib tayinlanadi va Zinjirli madrasasidagi faoliyati uchun maorif mudirligining maxsus yorlig'i bilan taqdirlanadi. Dereko'ydan 1871-yili yana Bog'chasaroyga qaytadi va Zinjirli madrasasidagi faoliyatini davom ettiradi.

Kirimerning ta'kidlashicha, Gasprinskiy Zinjirli madrasasida talabalarga o'z vazifasiga kirmaydigan fanlardan saboq berishi, eskicha o'quv metodlarini o'zgartirishga harakat qilishi va rus tili darslarini ko'paytirishga intilishi sababidan mudarrislarining ta'qibiga uchraydi. Mudarrislar unga hatto o'lim bilan tahdid qilganlaridan keyin Gasprinskiy madrasadan ketishga majbur bo'ladi. Gasprinskiy

Zinjirli madrasasidan ketgandan so'ng chala qolgan o'qishini tamomlash va fransuzchasini mukammallashtirish maqsadida 1871-yili Vena, Myunxen va Shtutgart shaharlari orqali Parijga keladi. Gasprinskiyning Yevropadagi tahsili borasida ma'lumot juda kam. Lekin uning Yevropaga bo'lgan sayohati keyinchalik e'lon qilingan "Dor ur-Rohat musulmonlari", "Farangiston maktublari", "Yevropa madaniyatiga bir nazari muvozana" kabi asarlarida juda keng aks etganligini va uning dunyoqarashiga chuqur ta'sir o'tkazganligini ko'rish mumkin. Amerikalik olim Aleksandr Beningsenning ta'kidlashicha, Gasprinskiy 1871-yili Qrimdan chiqib Parijga borgan va u yerda fransuz liberal va sotsialistlari bilan yaqindan tanishgan hamda sotsializm to'g'risida tanqidiy asar yozgan ilk musulmon siyosatchisi sifatida shakllandi. Bir qancha manbalarda ta'kidlanishicha, Gasprinskiy Parijda buyuk rus yozuvchisi I.Turgenevga kotiblik qilgan, uning qoramalarini oqqa ko'chirgan. Lekin hech bir manbada bunga asos bo'ladigan dalil yoki manba keltirilmaydi. Shuningdek, u fransuz tilini biroz mukammal egallagandan keyin reklama agentligida tarjimon bo'lib ham ishlaydi. Gasprinskiy Parijda o'qib yurgan vaqtlari Yevropaning boshqa shaharlariga borganligi haqida biror-bir ma'lumot yo'q. Shunday bo'lsa-da, uning "Dor ur-Rohat musulmonlari",

“Yevropa madaniyatiga bir nazari muvozana” asarlarida keltirilgan fikrlar Gasprinskiyning Angliya, Ispaniya va Portugaliyada ham bo‘lganligini ko‘rsatadi.

1874-yili Gasprinskiy Parijdan Istanbulga keladi va u yerda amakisining uyida bir yil qolib ketadi. Yavuz Akpinarning ta’kidlashicha, Gasprinskiyning matbuotga chiqishi aynan Istanbulda boshlangan. U Moskva va Peterburgda nashr bo‘ladigan ayrim rus gazetalariga Istanbul va Usmonli davlati hayoti haqida “yarim xayoliy maktublar” yuborib turgan. Rus olimi L.Klimovich esa Gasprinskiy Parijda ekanligi vaqtida ham ayrim rus gazetalarining muxbiri bo‘lganligini yozadi va Fransiyadan Jazoir, Tunis, Misr va Gretsiya orqali Qrimga qaytib kelganini ta’kidlaydi. Ismoil Gasprinskiy 1879-yildan boshlab gazeta tashkil qilish harakatiga tushdi. Lekin uning barcha so‘rovnomalari davlat idoralari tarafidan javobsiz qoldirildi yoki rad javobi berildi. Turkiston viloyatining so‘nggi general-gubernatori general A.N.Kuropatkin (1848-1925) 1917-yili o‘z xotiranomasida yozganidek, “so‘nggi 50 yil davomida biz [ruslar] mahalliy xalqlarni taraqqiyot, maktab va rus hayotidan uzoqroq tutdik”.

Viloyatlardagi rus ma’muriyatlari “g‘ayri rus” bo‘lgan mahalliy millatlarga oid deyarli barcha narsalarni inkor qilish siyosatini olib bordi. Shu siyosat doirasida ular mahalliy tillarda gazetalar, hatto ular davlat siyosatini qo‘llab-quvvatlovchi dastur asosida bo‘lsa ham nashr qilinishiga ijozat bermadi. Gasprinskiy 1879-yil 20-noyabrda Rossiya Ichki ishlar vaziri L.Makov (1830-1883) nomiga tatar tilida haftalik “Faydali eglenje” (“Foydali ma’lumot”) nomida gazeta yoki jurnal chiqarish uchun ruxsat so‘rab maktub yo‘llaydi. U yozgan maktubida “Ziyo Kafkaziya” gazetasidagi maqolasida bildirilgan fikrlarni yanada kengroq tushuntirishga harakat qiladi. Uning bu talabnomasi vazir tarafidan rad etildi. Shundan so‘ng Gasprinskiy “Maktab” nomida bir gazeta chiqarish uchun murojaat qiladi. Uning bu safargi murojaati ham vazirlik tarafidan salbiy qarshi olindi. Oradan 15 yil o‘tib Gasprinskiy ushbu “Maktab” gazetasini “Tarjimon”ning 1897-yil 42-sonidan boshlab unga ilova sifatida nashrini yo‘lga qo‘yishga muvaffaq bo‘ldi. “Maktab” gazeta o‘quvchilarni sodda va qisqa ilmiy ma’lumot va kichik hikoyalar bilan tanishtirib bordi. Ushbu ilovada nashr etilgan ma’lumotlar Gasprinskiyning usuli jadid maktablari uchun mo‘ljallangan “Xojai Sibyon” darslik kitobining keyingi to‘ldirilgan nashrlaridan o‘rin oldi. 1880-yilning oxirlarida Gasprinskiy Ichki ishlar vaziriga yana boshqa bir ariza bilan murojaat qiladi va “Qonun” nomida axborot va adabiy varaqa chiqarish uchun ruxsat so‘radi. Bu safar vazirlik amaldorlari varaqani senzura qilish uchun Simferopolda senzura organning biror xodimi yo‘qligini vaj qilib, uni chiqarishga yana ruxsat bermadi.

Gasprinskiy uzoq urinishlar va harakatlar natijasida 1881-yili “To‘ng‘ich” va “Shafaq” nomida ikki kichik varaqa chiqarishga muvaffaq bo‘ldi. Gasprinskiy bu kichik gazetalarni chop qilib tarqatar ekan, uning asosiy maqsadi musulmonlar ona tillaridagi bu gazetalarni qanday qabul qilishi va dindan tashqarida bo‘lgan masalalar muhokamasiga ne darajada e‘tibor qaratishini o‘rganishdan iborat edi. “To‘ng‘ich”ning birinchi nashri sifati o‘ta yomon chiqqanidan Gasprinskiy uni qaytadan ikkinchi marta nashr qilishga majbur bo‘ladi. Ushbu gazeta Qrimdan tashqari Volgabo‘yi musulmonlari orasida ham tarqaldi va aholi tarafidan yaxshi qabul qilindi. Shundan so‘ng “Shafaq” “To‘ng‘ich”ning davomi sifatida dunyo yuzini ko‘rdi. Ikkala varaqa ham Tiflisdagi aka-uka Unsizodalar bosmaxonasida chop etildi. Chunki bu vaqtga qadar Gasprinskiyning tipografik uskuna sotib olish uchun bergan arizasiga javob chiqmagan edi. Gasprinskiy o‘z gazeta-varaqalarini nashr qilar ekan, birinchi o‘rinda o‘quvchi va obunachi masalasini hal qilishi kerak edi.

Tadqiqot metodologiyasi va tahlil natijalari. 1881-yilning avgust oyida u Butunrossiyadan musulmon savdogarlar va ishlab chiqaruvchilar yig‘iladigan Nijniy Novgorod ko‘rgazma-bozoriga bordi. Bu ko‘rgazma-bozorda turkistonlik savdogarlar ham ishtirok etishgan. O‘z safari davomida Gasprinskiy ko‘p savdogarlar bilan milliy ta‘lim va matbuot borasida muzokaralar olib boradi va izdoshlar topishga muvaffaq bo‘ladi. Muzokaralar natijasida ushbu savdogarlar pochta orqali yuboriladigan gazeta sonlarini o‘zlari istiqomat qiladigan viloyatlarda tarqatishni o‘z zimmalariga oldilar. Gasprinskiy Nijniy Novgoroddan Bog‘chasaroyga 250 obunachi ro‘yxati bilan qaytib keldi. Bu obunachilar keyinroq “Tarjimon” gazetasining birinchi o‘quvchilari ham bo‘ldilar. 1882-yilning o‘rtalaridan boshlab Gasprinskiy doimiy ravishda nashr qilinadigan gazeta uchun ruxsat olishga qattiq kirishadi. Ayni vaqtning o‘zida u ikki yozma asar – “Solnomai Turkiy” va “Mir‘oti Jadid”ni nashrdan chiqardi. “Solnomai Turkiy” almanax uslubida yozilgan edi.

Gasprinskiy ushbu asarni yozishda rus, turk va fransuz tillarida chop bo‘lgan turli statistik, geografik asarlardan, almanaxlardan foydalandi. “Solnomai Turkiy”ning mundarijasi keng qamrovli bo‘lib, tarix, geografiya, zamonaviy hodisa va voqealar, turli davlatlar ta‘lim tizimi, matbuoti va boshqa mavzularni o‘z ichiga oldi. “Mir‘oti Jadid” esa 14 betlik broshyura bo‘lib, turli hayvonlar, haj ziyoratiga boriladigan yo‘l, choy yetishtirilishi, qisqacha Istanbul tarixi haqida ma‘lumotlardan va ularga bog‘liq bo‘lgan rasmlardan iborat. Bu ikki asardan ko‘zlangan maqsad musulmon aholiga tevarak-atroflari haqida ma‘lumot berish edi. Bir yil davom etgan

harakat natijasida Ismoil Gasprinskiy 1883-yil 10-aprelda “Tarjimon” gazetasining birinchi sonini bosmadan chiqardi. Gasprinskiy “Tarjimon”ning birinchi uch yili davomida uning mundariyasi va ruknlarini kengaytirish va to‘ldirish maqsadida hukumat idoralariga 7 marta murojaat qiladi va har safar ijobiy javob oladi.

“Tarjimon” gazetasi chiqa boshlaganidan boshlab 20 yil davomida Rossiya imperiyasidagi yagona musulmon matbuoti bo‘lib qoldi. Bu davr mobaynida gazeta haftasiga 1-2 marta kichik hajmda nashr bo‘ldi. Lekin bu kichik gazetaning turkiy millatlarga ko‘rsatgan ta’siri juda katta edi. “Tarjimon”ning ta’siri ostida Rossiya imperiyasining turli burchaklarida musulmonlar tarafidan ko‘p sonli yangi maktablar ochildi, ko‘plab xayriya jamiyatlari tashkil etildi, yangi adabiyot shakllandi. Gasprinskiy juda mohir so‘z ustasi edi. U jummalarni sodda, qisqa va lo‘nda ifodalovchi uslub qo‘lladi; “Tarjimon”ning “o‘rta” tilini yaratdi. Gasprinskiy butun turkiy millatlarni “Tarjimon”ning yagona adabiy tili ostida birlashtirishni orzu qildi. Buning uchun umrining oxiriga qadar “Tilda, fikrda va ishda birlik” shiori ostida kurashdi. Ismoil Gasprinskiy “Tarjimon”da Turkiston uchun alohida e’tibor qaratdi. Gazetaning birinchi yillarida faqat rasmiy gazetalardan olingan xabar va ularga o‘zi yozgan sharhlar bilan chegaralangan bo‘lsa, keyinchalik bu ishga bevosita turkistonliklarni jalb qilishga kirishdi. Gazetaning 1885-yilgi sonlarida Turkiston harbiy kampaniyasida ishtirok etgan general A.Kuropolitkinning (1848-1925) o‘lkani zabt etilishi bilan bog‘liq xotiralarini chop etdi va alohida kitobcha shaklida ham nashrdan chiqardi. Keyinchalik 1906-yilda esa Kuropolitkinning bu xotiralariga o‘z qarashlarini ilova qilgan holda “Tarixi jadidi Turkiston” nomi bilan turkum maqolalarini e’lon qildi.

Gasprinskiy ayniqsa Turkiston xonliklarining Rossiya bilan munosabatlariga katta e’tibor qaratdi. Bu xususda Buxoro-Rossiya aloqalari alohida ahamiyat kasb etadi. Gasprinskiyning bu boradagi maqolalari va qarashlari tahlil etilganda uning Buxoroga bo‘lgan qiziqishi kuchli ekanligi yaqqol sezilib turadi. Uni ko‘proq Buxoro madrasalari qiziqtiradi. Gasprinskiy umrining oxiriga qadar ushbu madrasalarga ma’rifatchilik g‘oyalarini tatbiq etish istagi bilan o‘tdi. Uning so‘zlari bilan aytsak, Gasprinskiyning “Yevropa sivilizatsiyasi ta’sir qilmagan” Turkistonda o‘z g‘oyalarini yoyishga ishtiyoqi baland edi. Mana shu sabablar uni Turkistonga yetakladi. Gasprinskiy Turkistonga bo‘ladigan safari oldidan “Tarjimon”da o‘lka hayoti, tarixi va geografiyasiga oid turkum maqolalar beradi va gazeta o‘quvchilarini Turkiston bilan oshno qiladi. Ayniqsa Gasprinskiyning Buxoro amirligi haqidagi maqolalari ancha ma’lumotlarga boy edi. Muallif Buxoroning buyuk o‘tmishi, madrasalari va hukmdorlari borasida ancha qiziqarli faktlarni keltiradi.

1893-yilning fevral oyida Buxoro amiri Abdulahadxon (1859-1910) Peterburg safaridan qaytishda Bog‘chasaroyga keladi. Yuksak mehmonni kutib oluvchilar qatorida Gasprinskiy ham bor edi. Bu ikki shaxs 1883-yildan e‘tiboran g‘oyibona tanish edilar. Gaspralining xotin-qizlar va ularning jamiyatdagi o‘rni masalasi haqidagi qarashlari «Xotinlar o‘lkasi» nomli xayoliy-sarguzasht qissasida aks etdi. Unda ham voqealar toshkentlik Mulla Abbas Fransaviy tilidan hikoya qilinadi. Asar ayollarni «sochi uzun, aqli kalta» deguvchi islom mutaassibligiga kinoya bo‘lganidek, emansipatsiya niqobi ostida ularning asliy xususiyatlari hisoblanishi lozim bo‘lgan nazokatdan uzoklashtirilishiga, «erkaklashtirilishi»ga qarshi isyon ham edi. Bu mavzuning ham Turkistonda naqadar qizg‘in muhokama qilingani ma‘lum.

Xulosa qilib aytganda, Ismoilbek Gaspralining hayoti va sarmazmun faoliyatini Turkistonsiz, uning tarixi va taqdiri haqidagi o‘ylarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ulug‘ mutafakkir Turkiston xalqlarining boy ma‘naviy merosini Rusiya musulmonlari borasidagi yangilanish va islohotchilik harakatlari uchun ma‘naviy omil deb biladi. Ayni paytda, butun vujudi bilan Turkiston uchun ham najot yo‘lini izlaydi va buni yangilanishda, islo-hotda ko‘radi. Shunga ko‘ra, uning qarashlari ham Turkiston bilan teran bog‘langan edi. Shu sababli, bu fikr- qarashlar Turqistonda aks-sado topdigina emas, turkistonlik taraqqiyparvar ziyolilar uchun dasturulamal vazifasini bajardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nazarov. O‘zbek falsafasi. –T., 2003.
2. Tulak. XX asr o‘zbek adabiyoti. –Andijon, 1993.
3. Qosimov. Milliy uyg‘onish: Jasorat, ma‘rifat, fidoiylik. –T., Ma‘naviyat, 2002.
4. Sh.G‘affarov. Istibdod davrida Turkistondagi ta‘lim tizimi. – Samarqand.: SamDU
5. Tog‘aev jadidchilik va uning mohiyatini o‘rganish.// “Xalq ta‘limi”, 1993, 1-son.
6. Jadidchilik: islohot, va taraqqiyot uchun kurash. –T.: Universitet, 1999.
7. Hoji Muin. Oila tarbiyasi. “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi, 1918 yil 9 iyul.

8. Guli Mahmudova. Jadidizm va Turkistonda axloqiy-estetik fikr taraqqiyoti. –T., 2
9. Xo‘jayev. Tanlangan asarlar: uch tomlik. –T.: Fan, 1976. 1-tom.
10. O‘zbekiston tarixi: Yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar. Davra suhbat materiallari. 1998 yil 9 oktabr. –T.: Eldinur nashriyot uyi, 1998
11. I.Qarshiyeva-Talabalarga jadidchilar asarlaridagi marifiy qadryatlarni o‘rgatish metodikasini takomillashtirishning shakl, metod va vositalari-pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar,2024
12. I.Qarshiyeva Abdulla Avloniy asarlarida odob-axloq va tarbiyaviy masalalarning yoritilishi-“Ta‘lim, fan va innovatsiya”,2024